

Historisch boerderijonderzoek in Nederland

Piet van Cruyningen, SHBO Arnhem en Wageningen Universiteit

Introductie

Het historisch boerderijonderzoek in Nederland kan bogen op een traditie van ruim een eeuw. In deze presentatie wil ik aanduiden hoe de methodologie en de thematiek van het onderzoek zich in de loop van die eeuw hebben ontwikkeld en wat de gevolgen zijn geweest van de institutionele basis die het in 1960 heeft gekregen in de vorm van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek. Ik zal de ontwikkeling van het begin van de twintigste eeuw schetsen aan de hand van het werk van enkele invloedrijke onderzoekers en de huidige praktijk behandelen aan de hand van twee recente onderzoeken.

J.H. Gallée: stammentheorie en typologie

In 1908 verscheen *Het boerenhuis in Nederland*, het eerste overzicht van de boerderijvormen in Nederland. De auteur, de Utrechtse hoogleraar in de germanistiek Johan Hendrik Gallée (1847-1908) was kort tevoren overleden. Als taalkundige was Gallée vooral geïnteresseerd in de grenzen van de verschillende dialectgroepen in Nederland. Onder invloed van Duits onderzoek meende hij dat die dialectgroepen voortvloeiden uit de vestiging van verschillende Germaanse stammen in de periode van de volksverhuizingen. Evenals Duitse onderzoekers meende Gallée dat het mogelijk om de vestigingsgebieden van die stammen terug te vinden door onderzoek te doen naar de boerderijvormen. Dat zou kunnen omdat er in de loop der eeuwen nauwelijks wezenlijke veranderingen in de boerderijbouw zouden zijn opgetreden. Het moest dus mogelijk zijn om negentiende-eeuwse boerderijen te herleiden tot hun Friese, Frankische of Saksische voorlopers.¹

Gallée's visie was wel uitermate statisch; in bijna 1500 jaar zou er nauwelijks iets veranderd zijn. Die opvatting werd dan ook al snel onderuitgehaald en inhoudelijk is zijn boek nu dan ook geheel gedateerd. De door hem toegepaste typologische methode wordt echter nog steeds gehanteerd. Om greep te krijgen op de enorme variatie aan boerderijvormen deelde hij die vormen in 'huistypen' in. Tegenwoordig wordt daarvoor de term 'huisgroepen' gebruikt. Een huisgroep kan omschreven worden als een groep van boerderijvormen die op het eerste gezicht misschien van elkaar verschillen, maar waarvan op basis van een aantal belangrijke kenmerken aangenomen kan worden dat ze teruggaan op dezelfde uitgangsvorm.

¹ J.H. Gallée, *Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners* (Utrecht 1908) 12-16.

Voor Gallée diende de indeling in huisgroepen een duidelijk wetenschappelijk doel. Voor veel latere onderzoekers lijkt de typologische indeling van boerderijvormen helaas te zijn ontaard tot een invuloefening, waarbij ingewikkelde schema's van huisgroepen met varianten, subvarianten en subsubvarianten worden samengesteld. Een sterk voorbeeld daarvan is het boek van Brandts Buys over Hollands Noorderkwartier.² Daarin deelt hij de stolp, een variant van de Friese huisgroep, in drie subvarianten in die elk weer een aantal subsubvarianten kennen die worden aangeduid met bloemrijke namen als de 'afgeleide normaalstelp', de 'gekeerde Westfriese stelp' en de 'onvolledige langhuisstelp'. Brandts Buys' boek is een ware *Fundgrube* voor documentatiemateriaal over de Noord-Hollandse stolp, maar veel inzicht in de geschiedenis van de boerderijbouw verschaffen zijn schema's niet. Het middel is hier tot doel geworden.

Als heuristisch hulpmiddel is de typologische methode echter zinvol. Je kunt met deze methode een soort stamboom van boerderijvormen samenstellen die elk een ontwikkelingsstadium representeren en op basis daarvan tot theorievorming komen over de mogelijke historische ontwikkeling. Je kunt zo een hypothese opstellen, die aan de hand van bouwhistorisch en archiefonderzoek getoetst kan worden. De betere onderzoekers, zoals Uilkema en Hekker, werkten ook zo. Je moet daarbij wel rekening houden met chronologie en met bodem- en landbouwkundige verschillen tussen regio's.

Boerderijtypes worden tot huisgroepen gerekend op basis van belangrijke gemeenschappelijke kenmerken. De vraag is, welke kenmerken zijn dat dan? Vreemd genoeg is vrijwel geen enkele onderzoeker daar ooit expliciet op ingegaan. Alleen Hekker heeft er ooit heel kort iets over gezegd. Volgens hem ging het vooral om de opzet en de ligging van de hoofdelementen van de boerderij: woning, koestal en tasruimte.³ De plattegrond in hoofdlijnen lijkt dus het criterium te zijn. In de praktijk blijken echter ook de gebintconstructie, de indeling van stal en het profiel van de stalvloer echter belangrijke criteria te zijn, terwijl het woongedeelte bij de meeste onderzoekers nauwelijks een rol speelt.⁴ Het is zacht gezegd merkwaardig dat een dergelijke belangrijke methode van het onderzoek dus nauwelijks theoretisch onderbouwd is.

² L. Brandts Buys, *De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier* (Arnhem 1974).

³ R.C. Hekker, 'Stand van het boerderijonderzoek in Nederland', *Handelingen van het Vlaams Filologencongres* 24 (1961) 418.

⁴ Zie bijvoorbeeld R.C. Hekker, 'De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland' in: S.J. Fockema Andreae, e.a., *Duizend jaar bouwen in Nederland, deel II: de bouwkunst na de Middeleeuwen* (Amsterdam 1957) 195-316.

K. Uilkema: landbouw en dynamiek

De statische visie van Gallée werd al binnen tien jaar onderuitgehaald door Klaas Uilkema (1873-1944), een Friese onderwijzer en landbouwleraar die in 1916 een studie publiceerde over de geschiedenis van de boerderijbouw in Friesland.⁵ Het was deze autodidact die de eerste werkelijk historische studie over boerderijen in een deel van Nederland schreef.

Uilkema ging er van uit dat boerderijvormen aan een vrijwel continu veranderingsproces onderhevig waren. De motor van dat proces was de ontwikkeling van het boerenbedrijf, die aanpassingen van de bedrijfsgebouwen noodzakelijk maakte. Uilkema's werk maakte diepe indruk, ook in academische kringen, en daarom kreeg hij de opdracht zijn studie over Friesland uit te breiden naar heel Nederland. Die opdracht was waarschijnlijk te groot voor één man en is op een tragische mislukking uitgelopen. Pas in 1991 is zijn werk met uitgebreid commentaar gepubliceerd.⁶

Hoewel Uilkema dus weinig heeft gepubliceerd, heeft waarschijnlijk niemand het boerderijonderzoek in Nederland zo sterk beïnvloed als hij. Dat geldt niet alleen voor zijn dynamische visie op de boerderijbouw, maar ook voor zijn werkwijze en bronnen. Gallée ging wel het veld in, maar kwam dan meestal toch niet verder dan het observeren van de buitenkant van boerderijen. Voor Uilkema vormden de boerderijen echt een historische bron. Hij heeft honderden boerderijen in Nederland zeer grondig gedocumenteerd. Hij maakte van elke boerderij een serie foto's en een schetsopmeting waarop de plattegrond en de constructie van het gebouw werden vastgelegd. De functies en benaming van ruimtes en onderdelen werden ook op die tekening genoteerd. Die gegevens kreeg hij van de bewoners die hem ook allerlei informatie verstrekten over de geschiedenis van de boerderij en van het landbouwbedrijf. Als boerenzoon en landbouwleraar was het voor Uilkema waarschijnlijk ook gemakkelijker om met de bewoners te praten dan voor de deftige Gallée.

Uilkema was ook de eerste boerderijonderzoeker die het archief in ging. Hij maakte daar vooral gebruik van historische kaarten, waarop vaak zeer gedetailleerde en betrouwbare afbeeldingen van boerderijen staan. Ook tegenwoordig maken boerderijonderzoekers gebruik van deze bron en daarnaast ook van ander iconografisch materiaal en documenten als bestekken en (bouw)rekeningen.

Uilkema heeft met zijn werkwijze belangrijke resultaten bereikt. Een mooi voorbeeld betreft de gesloten hoeves van Zuid-Limburg. Gallée had in zijn werk een relatie gelegd

⁵ K. Uilkema, *Het Friesche boerenhuis, Onderzoek naar het ontstaan van het tegenwoordige boerenhuis in Friesland* (Leeuwarden 1916).

⁶ E.L. van Olst, *Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek. Boerderij-onderzoek in Nederland 1914-1934* (Arnhem 1991).

tussen de Romeinse villa's die in dit gebied waren opgegraven en dit boerderijtype; allebei bestonden ze immers uit een gebouwencomplex dat rondom een binnenplaats was gebouwd. Uilkema kon aan de hand van bestaande gebouwen en historisch kaartmateriaal echter aantonen dat de gesloten hoeve een relatief recent fenomeen was, dat ontstaan was uit het geleidelijk steeds meer aaneenbouwen van gebouwen rond een open ruimte, die dan uiteindelijk afgesloten werd met een poortgebouw.⁷

C.V. Trefois: cultuurgeografie

Doordat Uilkema zijn onderzoek niet wist te voltooien, is het tweede overzicht van de boerderijbouw in Nederland op naam van een Vlaming gekomen, de architect C.V. Trefois (1894-1985). Hij schreef een hoofdstuk over 'De bouw der boerenhoeven' in het volkskundige overzichtswerk *Volk van Nederland*.⁸ Trefois kende het werk van Uilkema, verwierp evenals deze de stammentheorie van Gallée en deelde diens dynamische visie van de ontwikkeling van de boerderijbouw. Het stuk gaat niet heel diep in op de historische ontwikkeling, maar gezien de beperkte omvang ervan is dat niet onbegrijpelijk. In de historiografie over de Nederlandse boerderij heeft dit stuk nauwelijks sporen achtergelaten. Hekker schreef er twintig jaar later wat laatdunkend over. Vooral over de door Trefois toegepaste cultuurgeografische methode was hij sceptisch, die zou maar leiden tot het zoeken naar verbanden tussen overeenkomstige verschijnselen in een uitgestrekt gebied die niets met culturele invloeden te maken hadden.⁹

Zoals gebruikelijk was Hekker's kritiek onnodig hard. Trefois paste de cultuurgeografische methode zeker in dit stuk voorzichtig toe en hij voegde daarmee iets belangrijks toe aan de historiografie over de Nederlandse boerderij. Een belangrijk gebrek daarvan is namelijk dat onderzoekers zich vrijwel geheel beperken tot het grondgebied van de Nederlandse staat. In onderzoek wordt wel eens naar Duitsland verwezen en heel af en toe vind je zelfs een verwijzing naar de roemruchte abdijshuur van Ter Doest, maar van systematische vergelijking met aangrenzende regio's is geen sprake. Voor een klein land als Nederland is dat echter wel noodzakelijk. De ontwikkelingen in Noord- en Oost-Nederland kunnen niet verklaard worden zonder vergelijking met Noordwest-Duitsland en de boerderijbouw in Zuid-Nederland is niet begrijpelijk zonder vergelijking met Vlaanderen.

⁷ Van Olst, *Uilkema*, 472-473.

⁸ C. Trefois, 'De bouw der boerenhoeven' in: J. de Vries, red., *Volk van Nederland* (Amsterdam 1937) 95-128.

⁹ Hekker, 'De ontwikkeling', 200.

Trefois heeft dat wel gedaan maar heeft in Nederland helaas geen navolging gekregen. Pas aan het eind van de twintigste eeuw zou daar verandering in komen.

R.C. Hekker: synthese

Het derde en tot nog toe laatste overzicht van de geschiedenis van de landelijke bouwkunst in Nederland verscheen in 1957.¹⁰ Het was een lang hoofdstuk in het overzichtswerk *Duizend jaar bouwen in Nederland*. Auteur was de al genoemde kunsthistoricus Robert Cornelis Hekker (1917-1990). In de inleiding van dit stuk maakte Hekker uiterst kritische opmerkingen over zijn voorgangers en vooral over Uilkema. Die zou onvoldoende historisch, bouwkundig en filologisch inzicht hebben gehad en ongefundeerde conclusies hebben getrokken.¹¹ Sinds in 1991 de uitkomsten van Uilkema's onderzoek gepubliceerd zijn, doet die kritiek merkwaardig aan. Het blijkt namelijk dat Hekker's overzicht voor twee derde overeenkomt met dat van Uilkema. Aangezien Hekker tot de weinigen behoorden die de voorlopige rapporten van Uilkema kenden, moet de conclusie wel zijn dat hij zeer veel van Uilkema heeft overgenomen.

Toch zou het te gemakkelijk zijn om Hekker af te schilderen als een plagiator. Hij heeft zeker niets klakkeloos overgenomen van Uilkema, maar diens werk kritisch beoordeeld en andere visies naar voren gebracht waar hij het niet met Uilkema eens was. Hij heeft de door Gallée en Uilkema ontwikkelde methoden toegepast maar daar ook zelf nieuwe elementen aan toegevoegd. Meer dan zijn voorgangers heeft hij gebruik gemaakt van de uitkomsten van archeologisch onderzoek. Nu moet gezegd worden dat hij dat ook wel kon omdat er in zijn tijd veel meer archeologische gegevens beschikbaar waren dan voorheen. Hekker had dezelfde dynamische visie als Uilkema, maar verklaarde de dynamiek niet alleen vanuit de ontwikkeling van de landbouw. Hij betrok ook geografische factoren, culturele tradities, welvaart, status, wooncultuur en bouwtechnische aspecten in de analyse. Belangrijk was ook dat hij plattelandsregio's niet als geïsoleerde gebieden zag, maar oog had voor beïnvloeding vanuit andere regio's en zeker ook voor invloeden vanuit de stedelijke architectuur, een aspect dat bij Uilkema geheel niet aan de orde kwam.

De indeling in huisgroepen zoals die door Gallée en Uilkema was ontworpen is door Hekker grotendeels overgenomen, maar hij heeft wel de terminologie aangepast. De namen Friese, Frankische en Saksische huisgroep waren door de verwerping van de stammentheorie zinloos geworden en bovendien waren ze behoorlijk besmet geraakt tijdens de Tweede

¹⁰ Hekker, 'De ontwikkeling'.

¹¹ Ibidem, 199.

Wereldoorlog. Het Saksische huis werd derhalve het hallehuis, de Frankische huisgroep bleek nooit een samenhangende huisgroep te zijn geweest en verdween, en alleen het Friese huis heeft tot op heden standgehouden, hoewel daarvoor soms ook de term noordelijke huisgroep wordt gebruikt.

Hekker heeft niet alleen de stand van het onderzoek samengevat, maar daar ook veel nieuws aan toegevoegd. Zijn beeld van de historische ontwikkeling en de door hem getekende verspreidingskaarten zijn dan ook nog voor een groot deel bruikbaar. Maar intussen leven we bijna vijftig jaar later en zijn delen van zijn werk toch wel achterhaald. Een van de oorzaken daarvan was de institutionalisering van het onderzoek.

De Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek

Tot het eind van de jaren vijftig was historisch boerderijonderzoek een discipline waar onderzoekers van velerlei pluimage zich mee bezighielden, vaak uit liefde naast een loopbaan aan een universiteit of als architect. Iedereen deed waar hij zin in had, coördinatie was er niet. Sommige regio's werden drie keer onderzocht door verschillende onderzoekers die elkaars werk niet kenden, andere gebieden beleven helemaal buiten beeld. Dat werd op den duur als een probleem gezien en daarom werd door een aantal vooraanstaande onderzoekers in 1960 de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek opgericht. Deze stichting moest het onderzoek gaan coördineren en documentatie gaan bewaren. De SHBO werd ondergebracht bij het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem.

De eerste twintig jaar van haar bestaan functioneerde de SHBO vooral als documentatie-instituut. De SHBO kreeg het beheer over de collecties van onderzoekers als Gallée en Uilkema, enorme fotocollectie van rijkslandbouwarchitect H.J. van Houten en over de collectie opmetingstekeningen van historische boerderijen die in de late jaren veertig vervaardigd waren in opdracht van het Bureau Wederopbouw Boerderijen. De SHBO gaf ook zelf opdrachten tot het documenteren van waardevolle historische boerderijen. Informatie daarover werd gekregen van een netwerk van adviseurs in de provincies. Intussen beschikt de SHBO over ruim 100.000 foto's en 12.000 opmetingstekeningen van boerderijen, alsmede over een bescheiden bibliotheek.

De SHBO beschikte in de beginjaren allen over een documentalist en een boekhouder. Het onderzoek werd overgelaten aan de boerderijonderzoekers, die vrijwel allemaal in het zeer uitgebreide algemeen bestuur zaten. Je kunt erover twisten of de periode 1960-1980 wat boerderijonderzoek betreft een vruchtbare periode is geweest. Hekker beperkte zich tot voortborduren op zijn werk uit 1957 zonder daar veel nieuws aan toe te voegen en ook andere

onderzoekers voegden weinig fundamenteels toe. De belangrijkste publicatie uit deze periode is Voskuil's *Van vlechtwerk tot baksteen*.¹² In dit boek geeft de auteur een overzicht van het versteningsproces van de wanden van boerderijen vanaf de late Middeleeuwen, voornamelijk op basis van iconografische bronnen. De door hem opgestelde periodisering van de verspreiding van baksteen over het Nederlandse platteland is tot op heden niet weerlegd.

Een probleem in deze periode was dat de onderzoekers die in het SHBO-bestuur zaten hun eigen hobby's bleven beoefenen. Van de coördinerende functie bij het onderzoek die de oprichters de SHBO hadden toegedacht, kwam daardoor weinig terecht. De geconstateerde lacunes bleven lacunes. Een belangrijke verandering deed zich voor omstreeks 1980. De SHBO kreeg een directeur en twee wetenschappelijk medewerkers. Hierdoor werd het mogelijk een onderzoeksbeleid uit te stippelen en uit te voeren. De vruchten daarvan werden geplukt vanaf het begin van de jaren negentig.

In 1991 verschenen twee dissertaties van medewerkers van de SHBO. Directeur Huijts promoveerde op een proefschrift over prehistorische boerderijbouw in Drenthe.¹³ Drenthe is een provincie waar veel prehistorische boerderijen zijn opgegraven uit de tijd vanaf ongeveer 1300 voor Christus tot aan de late Middeleeuwen. Een bekend probleem met opgravingen is dat ze alleen een plattegrond opleveren en dat het raden is naar de constructie van het gebouw. Huijts, van huis uit bouwkundige, heeft getracht aan de hand van modellen te reconstrueren hoe de prehistorische Drentse boerderijen eruit zouden hebben kunnen zien. Hij heeft een periodisering van verschillende constructiewijzen gemaakt en heeft hij ook geprobeerd de aansluiting te reconstrueren tussen de jongste opgravingen uit de dertiende eeuw en de oudste Drentse hallehuizen uit de zestiende eeuw.

De andere dissertatie uit 1991 was die van wetenschappelijk medewerker Ellen van Olst over het werk van Uilkema. Zoals gezegd heeft Uilkema na zijn studie over Friesland weinig gepubliceerd. In de jaren dertig heeft hij zijn onderzoeksresultaten – voor zover voltooid – samengevat in een gestencilde uitgave, die slechts aan een handvol mensen, waaronder Hekker, bekend was. De stenciluitgave bevatte de teksten over Noord-Brabant, Limburg en Noord-Holland. De verzamelde documentatie heeft hij na het einde van zijn onderzoek opgeborgen in verzegelde kisten, waartoe niemand toegang kreeg. Na zijn dood schonk de familie het materiaal aan het Nederlands Openluchtmuseum en dat droeg het weer

¹² J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland* (Arnhem 1979).

¹³ C.S.T.J. Huijts, *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe. Reconstructiemodellen van 1300 voor tot 1300 na Chr.* (Arnhem 1992).

over aan de SHBO.¹⁴ Daar is dan veertig jaar na Uilkema's dood begonnen met de analyse van zijn wetenschappelijke nalatenschap.

Ellen van Olst heeft aan de hand van de bestaande teksten, tekstfragmenten, correspondentie en documentatie Uilkema's werk voltooid – voor zover mogelijk – en becommentarieerd. Het lijvige proefschrift bevat bovendien een kort overzicht van Uilkema's tragische leven en een zeer uitgebreide bijlage waarin alle door Uilkema gedocumenteerde boerderijen zijn beschreven aan de hand van zijn originele materiaal. Uit dit werk wordt duidelijk hoe hoog de kwaliteit van Uilkema's werk was en hoe groot zijn invloed op het latere onderzoek is geweest.¹⁵ Uilkema kan met recht de vader van het moderne historisch boerderijonderzoek in Nederland genoemd worden.

Behalve in proefschriften uitte de wetenschappelijke productie van de staf van de SHBO zich ook in artikelen. Het sinds 1961 verschijnende jaarverslag groeide in de jaren tachtig en negentig uit tot een wetenschappelijk jaarboek dat sinds 1998 verschijnt onder de titel *Historisch Boerderij-Onderzoek*. De wetenschappelijke staf was in 2001 uitgegroeid tot vijf personen: een architectuurhistoricus, een sociaal-economisch historicus en drie bouwhistorici. Met die bouwhistorici raak ik aan een recente ontwikkeling die ook de SHBO sterk heeft geraakt. Boerderijonderzoekers hebben sinds Uilkema altijd ook het gebouw zelf als bron gebruikt. De methoden om zo'n gebouw en zijn onderdelen te dateren bleven echter lange tijd beperkt. In de laatste vijfentwintig jaar heeft de bouwhistorie zich tot een serieuze wetenschap ontwikkeld met tegenwoordig zelfs een serieuze hoogleraar aan de deftige Universiteit van Leiden. Tegenwoordig kan door grondige bestudering van constructieve details steeds beter de geschiedenis van een gebouw worden gereconstrueerd en kunnen de bouwfases ook bij benadering worden gedateerd. Een belangrijk hulpmiddel daarbij is de dendrochronologie, waarmee de kapdatum van hout kan worden vastgesteld. Bouwhistorisch onderzoek vormt tegenwoordig een vast onderdeel van historisch boerderijonderzoek.

Boerderijbouw in Zeeland

Ik zal nu de huidige praktijk van het historisch boerderijonderzoek toelichten aan de hand van twee recente onderzoeken. Het eerste betreft het onderzoek naar de boerderijbouw in Zeeland. De provincie Zeeland is voor boerderijonderzoekers altijd een lastig gebied geweest omdat de boerderijen daar niet goed in de typologische schema's pasten. In de jaren negentig besloot de SHBO daarom een onderzoek naar de boerderijbouw in deze provincie te beginnen. Het

¹⁴ Van Olst, *Uilkema*, 193-195.

¹⁵ *Ibidem*, 649-654.

onderzoek is door mij uitgevoerd in de periode 1995-2001 en de resultaten zijn een jaar later gepubliceerd.¹⁶

Zeeuwse boerderijen zien er in de ogen van Nederlanders wat exotisch uit. Gewoonlijk zijn in Nederland woning, tasruimte en stalling in één gebouw ondergebracht. In Zeeland is dat anders. Het bakstenen woonhuis is gewoonlijk vrijstaand, en als het toch tegen de schuur aangebouwd is, dan zijn schuur en woning architectonisch zelfstandige eenheden. Tasruimte en grootveestallen bevinden zich in een vaak zeer grote houten schuur. Daarnaast zijn er nog bijgebouwen als bakhuis, varkenshok en wagenschuur, die verspreid staan op een ruim erf.

Zowel Uilkema als Hekker gingen namen aan dat in de Middeleeuwen in Zeeland een woonstalhuis voorkwam met woning, deel en stalling onder één dak. Die uitgangsvorm zou eenbeukig geweest zijn. Vervolgens zou de in loop der eeuwen door toenemende productiviteit van de landbouw het bedrijfsgedeelte eerst met één en vervolgens met twee zijbeuken zijn vergroot. Het niet uitgebreide woonhuis zou uiteindelijk van de schuur zijn afgesplitst.¹⁷ Deze hier zeer kort samengevatte visie is in het onderzoek getoetst.

De toetsing geschiedde in de eerste plaats aan de hand van het bij de SHBO aanwezige documentatiemateriaal en literatuur. Daarbij bleek al snel dat er nogal wat zwakke plekken zaten in de bestaande opvatting. Uilkema en Hekker hadden enkele nog bestaande boerderijen aangevoerd als bewijs voor de eenbeukige uitgangsvorm van de Zeeuwse boerderij. Het bleek echter dat het daarbij ging om boerderijen uit de late achttiende en vroege negentiende eeuw. Bovendien betrof het kleine boerderijen die in Zeeland in bouwwijze sterk afwijken van de grotere hoeves. Het gaat toch wat ver om zulke relatief recente gebouwen te gebruiken als bewijs van het bestaan van een Middeleeuws boerderijtype.

Nu zou je kunnen stellen – en impliciet zullen Hekker en Uilkema dat ook gedaan hebben – dat in deze kleine, eenvoudige boerderijen de middeleeuwse uitgangsvorm nog bewaard was gebleven. Het probleem is echter dat de resultaten van opgravingen dit niet bevestigen. Resultaten van archeologisch onderzoek in Zeeland hebben inderdaad wel plattegronden van eenbeukige boerderijen opgeleverd, maar het merendeel van de boerderijen die bijvoorbeeld bij de belangrijke opgraving in de ringwalburg van Oost-Souburg tevoorschijn zijn gekomen, was driebeukig.¹⁸ Dit voorbereidende onderzoek leverde dus meteen een belangrijk resultaat op: er was geen sprake van een geleidelijke ontwikkeling naar een driebeukige opzet. Driebeukige boerderijen kwamen zeker al vanaf de twaalfde eeuw

¹⁶ P.J. van Cruyningen, *Schone welbetimmerde hofsteden. Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw* (Utrecht 2002).

¹⁷ Van Olst, *Uilkema*, 625-629. Hekker, 'De ontwikkeling', 295-297.

¹⁸ Van Cruyningen, *Schone welbetimmerde hofsteden*, 66-68.

voor in Zeeland. Daarmee kwam dus ook de verklaring voor het vrijstaande woonhuis op losse schroeven te staan.

Het was duidelijk dat een geheel nieuwe geschiedenis geschreven moest worden. Een belangrijk uitgangspunt daarbij was dat Zeeland zoals we dat nu kennen pas bestaat sinds 1814. De huidige grenzen moet je voor een onderzoek naar de boerderijbouw in Zeeland vergeten, zeker voor wat de Middeleeuwen betreft. Daarmee komt de weg vrij voor een cultuurgeografische benadering à la Trefois. De kern van het onderzoeksgebied bleef wel het huidige Zeeland, maar ook de aangrenzende delen van Holland en Brabant en zeker ook van de Vlaamse kustvlakte werden in het onderzoek betrokken.

Vervolgens zijn we het veld en de archieven ingegaan. In totaal is in Zeeland een twintigtal boerderijen voor dit onderzoek onderzocht. Vijf bouwhistorici hebben daaraan meegewerkt. Van alle boerderijen zijn een schetsmatige opmeting en veel foto's gemaakt en de bouwgeschiedenis ervan is gereconstrueerd. Archiefonderzoek werd gedaan in de rijksarchieven aan weerskanten van de grens en in enkele belangrijke gemeentearchieven. Daarbij werden gegevens verzameld uit landmeterskaarten, bouwtekeningen, bestekken en rekeningen. Dat archiefonderzoek was des te belangrijker omdat dendrochronologische datering in Zeeland niet mogelijk is. Er zijn alleen jaarringseries beschikbaar voor eikenhout en in deze provincie zijn vrijwel alle gebinten vervaardigd van grenen.

Het onderzoek leverde enkele interessante inzichten op. Door bouwhistorische gegevens en archiefmateriaal te combineren konden we de oudste schuur op de Zeeuwse eilanden opsporen en dateren op de eerste helft van de zeventiende eeuw. De schuur van boerderij Kwistenburg bij Kwadendamme bleek ankerbalkgebinten te hebben, terwijl alle andere, en dus jongere, schuren hier dekbalkgebinten hebben. Een ander belangrijk resultaat leverde onderzoek in het Brugse OCMW-archief. Het was al bekend dat in Zeeuws-Vlaanderen evenals elders in de Vlaamse kustvlakte de omwalde hoeve voorkwam, een boerderijtype dat bestond uit een aantal vrijstaande gebouwen om een omgracht erf. Dankzij bouwtekeningen in het archief van het Sint-Janshospitaal kon worden gereconstrueerd hoe een omstreeks 1525 gebouwde omwalde hoeve bij IJzendijke eruit moet hebben gezien. We zien daar in grote lijnen de voorloper van de Zeeuwse boerderij: een vrijstaande woning, een grote schuur en diverse bijgebouwen. Het belangrijkste verschil was dat de stallen voor het grootvee hier nog in een afzonderlijk gebouw ondergebracht waren.¹⁹

¹⁹ Ibidem, 59-60.

Het huidige Zeeuwse boerderijtype blijkt van Noord-Vlaamse afkomst te zijn, de directe voorganger is de omwalde hoeve. Constructief zijn de grote Zeeuwse schuren duidelijk geïnspireerd door de kloosterschuren van de Vlaamse kustvlakte. In de late zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw heeft is dit boerderijtype verspreid geraakt door heel het zeeleigebied van Zuidwest-Nederland. De grootschalige inpolderingen die hier toen plaatsvonden (78.000 hectare tussen 1590 en 1665) gecombineerd met de migratiestromen als gevolg van de Tachtigjarige Oorlog hebben dit veroorzaakt. In de nieuwe polders werden voor het eerst stallen en tasruimte in één gebouw ondergebracht omdat men hier snel een onderkomen moest hebben voor dieren en oogst. Later werd dan in Vlaamse stijl een al dan niet vrijstaande woning gebouwd. Vanuit de nieuwe polders verspreidde de nieuwe boerderijvorm zich vervolgens door de hele regio. Grootgrondbezitters, rentmeesters, landmeters en timmerlui droegen bij aan de verspreiding.

Tot slot nog iets over de typologische kwestie. Bij welke huisgroep kunnen we de Zeeuwse boerderij indelen? Hij vertoont sterke overeenkomsten met de Friese huisgroep: de driebeukige opzet, het optassen van de oogst vanaf de grond tot in de nok, de indeling van stal, waarbij de dieren twee aan twee tussen houten schotten staan en het veelvuldig gebruik van dekbalkgebinten. Aan de andere kant komen vooral in Zeeuws-Vlaanderen ook veel dekbalkgebinten voor en hebben de Zeeuwse stallen niet de voor Friese boerderijen kenmerkende hoge koestanden en diepe mestgoot (grup). Het meest zinnig lijkt de indeling die al in jaren veertig werd voorgesteld door de Duitse onderzoeker Josef Schepers, die een kusttype, het *Gulphaus*, onderscheidde, waarvan het verspreidingsgebied zich uitstrekte van West-Vlaanderen tot Sleeswijk-Holstein. Het zuidelijke gebied tot aan de Nieuwe Maas zou echter een andere uitgangsvorm hebben gehad.²⁰ Er zal echter nog meer archeologisch en bouwhistorisch onderzoek nodig zijn om deze hypothese te bevestigen, vooral in de Vlaamse kustvlakte.

Dynamiek en continuïteit

Het Zeeuwse onderzoek heeft een idee ondergraven dat decennialang ten grondslag heeft gelegen aan het werk van boerderijonderzoekers: dat van een geleidelijke, continue ontwikkeling van de landelijke bouwkunst tot aan de twintigste eeuw. In Zuidwest-Nederland blijkt die continuïteit te zijn doorbroken in de zestiende/zeventiende eeuw. Ook andere onderzoeksresultaten uit de laatste vijftien tot twintig jaar duiden erop dat de zestiende en

²⁰ J. Schepers, *Das Bauernhaus in Nordwestdeutschland* (tweede druk, Bielefeld 1978) 41-49, kaart 1.

zeventiende eeuw een scharnierperiode hebben gevormd in de ontwikkeling van de boerderijbouw. Boerderijtypen als de Noord-Hollandse stolp, de Friese stielp en kophalsromp, het Oost-Friese *Gulphaus* en waarschijnlijk ook de Zuid-Limburgse gesloten hoeve en de T-huis boerderij van het rivierengebied blijken alle in diezelfde vrij korte periode te zijn ontstaan.²¹ Van de stolp wordt nu zelfs aangenomen dat die niet geleidelijk is ontstaan uit oudere vormen, maar het resultaat is van een bewust ontwerpproces.²²

De oorzaak van deze versnelling van de ontwikkeling is natuurlijk niet moeilijk te vinden. De landbouw in de kustprovincies en het rivierengebied maakte in deze eeuwen een snelle ontwikkeling door. Er ontstonden hier grote en middelgrote commerciële boerenbedrijven, gespecialiseerd in de productie van vlees, zuivel of akkerbouwgewassen voor de Hollandse steden. Voor die bedrijven was ook een nieuw type bedrijfsgebouw nodig en daar werd in deze jaren dus in voorzien. Grootschalige indijkingen zoals in het zuidwesten, droogmakerijen als in Noord-Holland en de migratiestromen als gevolg van de oorlog hebben dat proces bevorderd. Overigens zijn deze ideeën niet helemaal nieuw, de al genoemde Schepers kwam al in de jaren veertig met een dergelijke verklaring voor het ontstaan van het *Gulphaus*, maar hij werkte die niet echt uit en het is door niemand overgenomen.²³

Duidelijk is in elk geval dat het riskant is om zoals in veel typologische overzichten gedaan wordt uit te gaan van een continue ontwikkeling. Het leven van de landman in het verleden verliep nu eenmaal niet altijd zo rustig als Poot het afschilderde.

Boerderijbouw in Nederland 1850-2000

Het tweede onderzoek dat ik wil bespreken is dat naar de boerderijbouw in Nederland tussen 1850 en 2000. Dit onderzoek is nog in uitvoering. Tot voor enkele jaren richtte het historisch boerderijonderzoek in Nederland zich vrijwel uitsluitend op boerderijen gebouwd vóór ca. 1850. Wat uit later tijd dateerde, bleef buiten beeld. Dat hing samen met de vaak zeer uitgesproken esthetische oordelen van de eerste generaties boerderijonderzoekers en van de oprichters van de SHBO. Zij bewonderden de oudere, eenvoudige, primitieve en pittoreske plattelandsarchitectuur – die om met Trefois te spreken ‘als het ware uit de aarde was

²¹ O. Knottnerus, ‘De Waddenzeeregio, een uniek cultuurlandschap’ in: *Waddenland. Landschap en cultureel erfgoed in de Waddenzeeregio* (Groningen en Leeuwarden 2001) 66. W. Rüter, ‘Zur Geschichte des Gulphauses in der Krummhörn. Ergebnisse eines 1994 bis 1999 ausgeführten Forschungsprojekts’ in: C. Lipp, e.a., red., *Volkskunde in Niedersachsen. Regionale Forschung aus kulturhistorischer Perspektive* (Cloppenburg 2002) 43-55. E.L. van Olst, ‘De gesloten hoeve a;s ‘gesunkenes Kulturgut’. Een nieuwe visie op de ontstaansgeschiedenis van de Zuid-Limburgse boerderij’ in: E.L. Koldewij, e.a., red., *Boerenbedrijvigheid. Voortgang en behoud* (Zwolle en Zeist 2003) 188-195.

²² E.L. van Olst, *Landelijke bouwkunst Noord-Holland* (Arnhem 1989) 4.

²³ Schepers, *Das Bauernhaus*, 49.

gegroeid²⁴ – en verafschuwden de onder de invloed van de stedelijke architectuur ontstane boerderijvormen uit hun eigen tijd, die ze zagen als lelijk, koud, protserig, ontaard en decadent.²⁵ Die waren dus ook niet de moeite waard om te onderzoeken.

Intussen zijn de opvattingen van de kenners grondig gewijzigd. Sommige van de boerderijen die destijds als aartslelijk en decadent werden beoordeeld, hebben intussen de status van rijksmonument verkregen. Bovendien is het besef doorgedrongen dat het aanzien van het platteland in hoge mate bepaald wordt door de jongere boerderijen. Uit een tijdens de landbouwtelling van 1961 uitgevoerd onderzoek bleek dat 85 procent van de Nederlandse boerderijen gebouwd was ná 1850. Door afbraak van oude en bouw van nieuwe boerderijen zal dat percentage intussen nog aanzienlijk hoger geworden zijn. Daar komt bij dat door de ontwikkelingen in de landbouw vele duizenden van deze boerderijen hun agrarische functie hebben verloren of nog zullen verliezen. Boerderijen zullen worden afgebroken of een nieuwe bestemming krijgen. Om althans deel daarvan te kunnen bewaren zijn criteria nodig om te bepalen welke boerderijen cultuurhistorisch waardevol zijn. Dat zijn de redenen waarom in 2004 begonnen is met een onderzoek naar boerderijbouw in Nederland na 1850.

Het probleem van historisch boerderijonderzoek in een verder verleden is de schaarste aan gebouwen en archiefbronnen. Het probleem aan dit onderzoek is nu juist de overvloed daaraan. Zonder een heldere probleemstelling en duidelijke keuzes verdrink je hierbij in een overvloed aan bronnen. In de eerste plaats is het onderzoek vanwege het uitgestrekte onderzoeksgebied en de lage periode in twee delen gesplitst, 1850-1940 en 1940-2000. De eerste periode is momenteel in uitvoering.

Voor die eerste periode was ook meteen een goede probleemstelling te vinden. Al aan het begin van de negentiende eeuw waren ‘heren’ uit de adel en hoge burgerij begonnen met een moderniseringsoffensief van de landbouw. Rond het midden van die eeuw begonnen ze zich daarbij ook te richten op de bedrijfsgebouwen. Omstreeks 1890 werd dit offensief overgenomen door de staat en door de staat gesteunde professionals zoals landbouwkundigen, veeartsen, architecten en onderwijzers. Thema van het onderzoek werden de door de heren en professionals gepropageerde vernieuwingen in de boerderijbouw en de manier waarop de boerenbevolking die innovaties overnam, of juist niet overnam.

Een belangrijke bron voor dit onderzoek wordt gevormd door de landbouwtijdschriften, waarvan er sinds het midden van de negentiende eeuw verschillende

²⁴ Trefois, ‘De bouw’, 128.

²⁵ I. Montijn, ‘Na de zondeval, of: Zoo leidt welvaart tot wansmaak. H. van der Kloot Meyburg, de boerderij en de moraal 1906-1940’ in: E. F. Koldewij, e.a., red., *Boerenbedrijvigheid. Voortgang en behoud* (Zwolle en Zeist 2003) 247-267.

verschenen. Tot op dit moment zijn zes belangrijke nationaal verschijnende landbouwbladen doorgenomen, wat voor de periode 1850-1940 een oogst van enkele honderden publicaties opleverde. Belangrijker nog was dat het mogelijk werd het onderzoek op enkele subthema's toe te spitsen. Het bleek dat de heren en professionals zich namelijk op enkele specifieke zaken richtten: mestopslag, stalrichting en stalhygiëne – in concreto vooral de vervanging van de onhygiënische potstal door de grupstal – en de bouw van modelboerderijen, die als voorbeeld konden dienen voor de boeren.

Het onderzoek in de landbouwbladen geeft zo ook richting aan het veldonderzoek. In het afgelopen jaar bijvoorbeeld is een onderzoek uitgevoerd naar de in de bladen genoemde modelboerderijen. In eerste instantie gaat het er daarbij om vast te stellen of die boerderijen er nog staan en in welke staat ze verkeren. Is de toestand ervan goed genoeg, dan kunnen ze verder gedocumenteerd worden. Er zal ook veldonderzoek worden gedaan naar de boerderijen die ontworpen zijn door de rijkslandbouwarchitecten, die sedert 1908 verbonden waren aan de landbouwhogeschool in Wageningen. Van belang is vooral het werk van Hendrik Jan van Houten (1878-1955), die rijkslandbouwarchitect was van 1919 tot 1943. Verder zal veldonderzoek nodig zijn naar de boerderijen die ontworpen zijn door de bouwkundige afdeling van de Nederlandsche Heidemaatschappij.

Bij dit alles moet natuurlijk niet vergeten worden dat de boerenbevolking zelf ook inbreng had in het moderniseringsproces. Dat blijkt vooral bij het woongedeelte van de boerderij. Heren en professionals richtten zich vooral op het bedrijfs gedeelte, maar de boerenbevolking zelf was ook met de woning bezig. Die werd aan de buitenkant sterk gedecoreerd, vaak naar stedelijke voorbeelden, en aan de binnenkant deed steeds meer afgestemd op modern wooncomfort waar ook boeren en boerinnen behoefte aan hadden. Bij de elite riep dat afkeurende reacties op, omdat ze de nieuwe woonhuizen lelijk vonden en uitgaven daaraan eigenlijk als geldverspilling zagen. Boeren hadden geen wooncomfort nodig. De boerenbevolking trok zich daar echter niets van aan.

Besluit

Dit laatste onderzoek heeft niet alleen een zuiver wetenschappelijk doel, het dient er ook toe om criteria aan te leveren voor een erfgoedbeleid betreffende jongere boerderijen. Dat is een belangrijke trend in het historisch boerderijonderzoek van de laatste jaren. Het gevoel bestaat dat in een periode waarin het agrarisch erfgoed in een rap tempo verdwijnt, zuiver wetenschappelijk onderzoek niet voldoende is, maar dat een kennisinstituut als de SHBO ook bij moet dragen aan actuele kwesties als behoud en herbesteding van boerderijen. De

SHBO geeft tegenwoordig dan ook advies over zaken als behoud of sloop van historische boerderijen of over de manier waarop ze een verantwoorde nieuwe bestemming kunnen krijgen. Wat voor evenwicht er uiteindelijk zal gaan ontstaan tussen wetenschappelijk onderzoek en meer beleidsmatig werk is nog niet duidelijk.

Wat er voorlopig in elk geval niet zal komen, is een nieuw overzicht van de geschiedenis van de boerderijbouw in Nederland. Dat is enerzijds jammer, omdat sinds het verschijnen van Hekker's overzicht in 1957 een heleboel nieuwe inzichten hebben verkregen die het zo langzamerhand verdienen om opgenomen te worden in een synthese. Aan de nadere kant is het misschien ook goed om nog even te wachten omdat we over enkele jaren mogelijk kunnen beschikken over prachtige resultaten van Belgisch onderzoek die ook veel zullen kunnen verduidelijken over de ontwikkeling in Nederland.